

Ü l e v a a d e

- - - - -

90 aastat eesti keele uurimist eesti ülikoolis

Reet Kasik

Tartu ülikool

Rahvusteaduste olukord enne Eesti iseseisvusaega ei olnud kiita. Vanas Tartu ülikoolis ei olnud nende teaduste uurimiseks või õpetamiseks ühtki ametikohta, välja arvatud praktilise eesti keele lektor (aastast 1803). Sama Vene keisririigi koosseisu kuulunud Helsingi ülikool sai soome keele ja kirjanduse professori ametikoha aastal 1851, aga Tartu ülikooli saksa-, hiljem venemeelne juhtkond ei pidanud rahvusteaduste professuuri loomist vajalikuks.

Eesti Vabariigi Tartu Ülikool

1919. aasta lõpus sai keiserlikust Dorpati ülikoolist Eesti Vabariigi Tartu Ülikool. Õpetus- ja teaduskeeleks sai eesti keel. Ülikooliseaduse esimene paragrahv viitab rahvuslike teaduste asendi ja osatähtsuse muutumisele iseseisvas Eestis, seades ülikooli üheks tähtsamaks ülesandeks Eesti elu käsitleva teaduse edendamise. Ülikooli algpäevil loodi filosoofiateaduskonnas rahvusteaduste uurimiseks ja õpetamiseks 9 professori- ja dotsendikohta, lisaks veel neli praktilisemate ülesannetega lektorikohta. 1930. aastatel lisandusid neile mitmed eradotsendid ja abiõppejõud.

Ka eesti keele ja sugulaskeelte uurimistöö sai Eestis püsivamalt juurduda alles ümberkorraldatud Tartu ülikoolis, milles algaastal 1919 asutati kolm vastavat professuuri koos lektoraatidega. Esimeseks eesti keele professoriks valitud Jaan Jõgever (1869–1924) ei jõudnud eesti keele uurimisele kuigi palju mõju avaldada. Ta pidas loenguid murre-

test, häälikuloost ja kirjakeele ajaloost, kogus oma kodukoha Saaremaa murret, pidas sel teemal mõned ettekanded ja avaldas mõne artikli.

Lähemaid sugulaskeeli kutsuti Helsingist õpetama Lauri Kettunen (1885–1963), kes valiti läänemeresoome keelte professoriks. Kettunen oskas hästi eesti keelt juba Tartusse tulles, ta oli sajanüüd algul põhjalikult Eesti murdeid uurinud, Kodavere murrakust väitekirja kaitsnud ja palju Eestis viibinud. Kettunen töötas Tartu ülikooli professorina kuni aastani 1925, siis läks ta tagasi Helsingisse. Läänemeresoome keelte professoriks sai tema järel Julius Mägiste ja äsja loodud uurali keelte professuuri täitis Julius Mark.

Eesti keele professoriks valiti samal 1925. aastal Tartu ülikooli ajaloo esimest eesti keele alast väitekirja kaitsnud Andrus Saareste (1892–1964), kes töötas sel kohal kogu sõjaeelse aja kuni aastani 1941. Eesti keele uurimise põhiülesandeks peeti sel perioodil võimalikult täielikku murdekogumist ja säilitamist ning ajaloolis-võrdlevat analüüsi. Andrus Saareste oli murdeuurija, kes tundis erilist huvi murrete sõnavara vastu. Doktoriväitekirja eesti keele alal jõudsid Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis kaitsta Andrus Saareste järel veel Paul Ariste, Mihkel Toomse, Alo Raun, soome-ugri keelte alal Julius Mägiste ja Julius Mark. Mihkel Toomse nimetati Saksa okupatsiooni ajal lühikeseks ajaks eesti keele professoriks.

Kaks Tartu ülikooli eesti keele lektorit Johannes Voldemar Veski ja Johannes Aavik osalesid mõlemad aktiivselt eesti kirjakeele arendamisel, aga nad esindasid erinevaid suundi. Veski otsis kirjakeele arendamise teid ja võimalusi keelest endast, Aavik pooldas julgelt teiste keelte kasutamist, laenamist ja tehisloomet. Aavik lähtus kirjakeele kui kultuurikeele üldisematest vajadustest, eriti ilukirjanduskeele kultiveerimise huvidest ja haritlaste väljendustarbest. Veski oma järjepidevas, aastakümneid kestnud sõnavara-alases tegevuses aga oli seotud oskuskeele hoopis konkreetsemate vajadustega.

Eesti Vabariigi aegne Tartu ülikool lõi eesti keeleteadusele tugeva aluse. Kõige tugevama teoreetilise põhja sai murdeuurimine (Saareste, Ariste, Toomse), aga tugev teaduslik alus oli pandud ka katselisele foneetikale (Ariste), keeleajaloole (Toomse, Mägiste, Mark, Raun) ja vana kirjakeele uurimisele (Saareste), sõnavara etümoloogia ja laensõnade uurimisele (Ariste, Mägiste). Oli loodud peamiste teadusalade eestikeelne terminoloogia ning sõnaraamatute ja grammatikate abiga loodud tugev baas ühtse normeeritud kirjakeele levimiseks (Veski, Aavik). Eesti ja sugulaskeelte alal kaitsti kuus doktoriväitekirja, aga

ainult üks doktoritest jäi Teise maailmasõja tormides Eestisse, kus tal oli võimalik hakata jälle kord otsast peale, et koolitada välja uus põlvkond eesti keele õpetajaid ja keeleteadlasi.

Nõukogudeaegne Tartu Riiklik Ülikool

Sõjajärgne Tartu Riiklik ülikool alustas tööd 1944. aastal. Et inimesi oli vähe, siis moodustati alguses ühine eesti ja soome-ugri keelte kateeder¹, mille juhatajaks sai Paul Ariste (1905–1990), kes oli 1939. aastal kaitsnud doktoriväitekirja Hiiu murrete häälikutest. Õppejõududeks olid alguses Johannes Voldemar Veski, kes õpetas tänapäeva eesti keelt, enne sõda kooliõpetajana töötanud Arnold Kask, kes hakkas õpetama keeleajalugu ja eesti keele sõnavara, ning karjala keele uurija Paula Palmeos, kellest sai aastakümneteks Tartu ainuke soome ja ungari keele lektor. Ainus doktorikraadiga õppejõud oli Paul Ariste.

Aastal 1946 jagati eesti ja soome-ugri keelte kateeder kaheks: moodustati eesti keele kateeder ja soome-ugri keelte kateeder. Eesti keele kateedri juhatajaks ja professoriks kinnitati Johannes Voldemar Veski (1873–1968). 1950. aastate alguses jagati see niigi väike teadlasterühm Tallinna ja Tartu vahel. Aastal 1947 loodi eraldi asutusena Keele ja Kirjanduse Instituut (KKI) ja valitsuse määrusega anti eesti keele ja soome-ugri keelte arhiiv, samuti Emakeele Seltsi kogud 1952. aastal üle instituudile. KKI oli puhtalt uurimisasutus. 1956. aastal viidi instituut ja Emakeele Selts valitsuse korralduse alusel Tallinna.

1955. aasta sügisel jäi Veski pensionile, eesti keele professoriks ja kateedri juhatajaks sai äsja doktorikraadi kaitsnud Arnold Kask (1902–1994). Kask oli kirjakeele ajaloo ja murrete uurija, tema väitekirjades käsitles võitlust vana ja uue kirjaviisi vahel 19. sajandi eesti kirjakeeles. Kask oli kateedri juhataja ja eesti keele professor 20 aastat. Selle aja jooksul kasvas õppejõudude arv pea kahekordseks ja eesti keele uurimisala laienes. Õppejõud hakkasid kirjutama ja avaldama üliõpilaste jaoks õppematerjale ja kõrgkooliõpikuid. Hakati uuesti looma murdearhiivi, millest tänaseks on kasvanud välja arvutipõhine murdekorpus.

Õpetuse pearõhk siirdus 1950. aastatel tänapäeva eesti keele õpetusele. Algul kaheaastane lektorikursus muutus seitsme semestri pikkuseks tänapäeva eesti keele kursuseks, mis jagunes mitme õppejõu vahel. See ulatuslik kursus sisaldas nii teaduslikke käsitlusi kui ka keelekasutust

¹ Nõukogude ajal nimetati õpetoole kateedriteks.

ja õigekeelsusküsimusi hõlmavat normeeritud kirjakeele reeglite äraõppimist. Ka keeleajaloo õpetamine laienes neljaosaliseks kursuseks, kuhu kuulusid häälikulugu, ajalooline morfoloogia, sõnavara ajalugu ja kirjakeele ajaloo kursus. Viimati nimetud valdkond – kirjakeele ajalugu – on eesti keeleteaduses välja arenenud iseseisvaks uurimisalaks peamiselt sõjajärgsel ajal, eeskätt professor Arnold Kase algatusel.

1960. aastatel hakati rohkem tähelepanu pöörama üldkeeleteaduse ja teoreetiliste kursuste osatähtsusele õppekavas. Teoreetiline käsitlusviis avaldas mõju ka eesti keele kursuste sisule ja temaatikale. Esimene, kes pärast Andrus Saarestet tõi Tartu ülikooli jälle rahvusvahelise teoreetilise keeleteaduse, oli tolleaegne dotsent Huno Rätsep (s 1928), kellest 10 aastat hiljem sai eesti keele professor ja kateedri juhataja. Huno Rätsep hakkas 1960. aastate alguses õpetama strukturaallingvistika kursust, veidi hiljem keeleteaduse uute suundade ja generatiivse grammatika kursust. Sündis ka uus õpetusvorm – mõnele üliõpilasele võimaldati koostada individuaalne õppekava, nii et neid sai teistest süvendatumalt koolitada teoreetilise keeleteaduse eri suundades. Sellest sündis juba uues Eesti vabariigis 1990. aastal ainesüsteem, kus igal üliõpilasel olid üsna laiad võimalused koostada teaduskonnas õpetatavatest ainetest oma isiklik õppekava. Praeguseks on see võimalus jälle vähenenud ja valikaineid saab valida vaid mõne ainepunkti ulatuses.

Tookord, 1960. aastate alguses, oli strukturalismi klassikaline periood lääne keeleteaduses juba lõppenud ja keeleteaduse juhtivaks suunaks sai generatiivne grammatika. Uusi uurimistulemusi saavutati 1960. aastate alguses peamiselt eesti keele fonoloogia uurimisel, generatiivse grammatika mõju eesti grammatikakirjeldusele hakkas andma tulemusi mõni aasta hiljem, 1960. aastate lõpul.

Aastal 1965 moodustati Tartu ülikooli eesti keele kateedris noorematest õppejõududest ja kraadiõppuritest kaasaegse keeleteaduse uurimisrühm, mis tegutses aktiivselt 6–7 aastat. Suur osa tänastest Eesti vanema põlve juhtivatest keeleteadlastest on neid, kes oma õpingute ajal kuulusid sellesse rühma: Ellen Uuspõld, Mati Hint, Tiit-Rein Viitso, Haldur Õim, Mati Ereht, Reet Kasik, Ülle Viks, Helle Metslang. Rühma juht ja üliõpilaste ning doktorantide juhendaja oli Huno Rätsep. Õppetooli toimetistena anti välja 10 köidet artiklikogumikke „Keel ja struktuur” (1965–1978) ja seitse köidet pikemate uurimuste (peamiselt väitekirjade) sarja „Keele modelleerimise probleeme” (1966–1975). Neljal aastal, 1969–1972 korraldati detsembris teadusseminar, nn aastakoosolek, kus iga rühmaliige pidas ettekande aasta

uurimistulemustest. Ettekannete ingliskeelsed teesid avaldati eraldi kogumikena ja neid õnnestus mõnevõrra levitada ka välismaal. Tekkisid esimesed sõjajärgsed kontaktid välismaa keeleteadlastega ja avaldati esimesed artiklid rahvusvahelistes väljaannetes. Eesti keeleteadus murdis välja Nõukogude Liidu suletusest ja saavutas rahvusvahelise tunnustuse.

Siis keerati Nõukogude Liidus kruvid jälle pingumale ja kateedritel keelati oma teadustööde iseseisev publitseerimine ja uurimisrühmade moodustamine. Rühm, mis oli harinud ja koolitanud uue põlvkonna keeleteadlasi, hajus vähehaaval Tartu ja Tallinna vahel. Aga Eesti keeleteadusse oli ikkagi lõplikult tulnud uus paradigma. Oli sündinud uus olukord: vaatepunktid, teoreetiline raamistik ja uurimisaspektid varieerusid, eesti keeleteadus hakkas arenema eri suundades. Ühed analüüsisid keele struktuuri, teised jälgisid keelekasutust, kolmandad kogusid ja süstematiseerisid keeleainestikku, neljandad korraldasid ja normeerisid kirjakeelt. Keelenähtuste analüüsid ja kirjeldused toetusid eri teooriatele ja neid tehti erinevatel meetoditel.

Ka traditsioonilises eesti keele uurimises pandi 1960ndatel alus mitmele suurele projektile. Kuna Moskvas oli 1950ndatel koostatud suur vene keele akadeemiline grammatika, siis anti ka liiduvabariikidele ülesanne koostada kohalike keelte kirjeldavad grammatikad. Eestis jaotati see töö Tallinna ja Tartu vahel. Tartu ülikool pidi koostama hääliku- ja vormiõpetuse, KKI aga lauseõpetuse osa. Kuna eeltöid ja vajalikke uurimusi oli vähe, siis jäi kogu see üritus pooleli. Tartus valminud osad avaldati õppevahendite sarjas vihikutena.

Professor Arnold Kask jäi pensionile 1975 ja eesti keele professoriks valiti Huno Rätsep. Huno Rätsep kuulus esimeste II maailmasõja järel Tartu ülikooli lõpetanud keeleteadlaste hulka. Oma kandidaativäitekirja tegi ta 1950. aastate alguses professor Ariste juhendamisel fennougristikast traditsioonilisel keeleajaloolisel meetodil, hiljem aga hakkas huvi tundma tänapäevaste teoreetiliste suundade vastu keeleteaduses. Populaarse õppejõuna tõmbas ta kaasa ka üliõpilasi ja kraadiõppureid ning uueks uurimissuunaks sai tänapäeva eesti keele struktuur. Huno Rätsepa doktoriväitekirja tänapäeva eesti keele lausetüüpidest (1974, raamatuna 1978) on tänaseni jäänud kõige põhjalikumaks eesti keele süntaksikirjelduseks. Pärast väitekirja kaitsmist vahetas Huno Rätsep jälle uurimisala. 1980ndatel sai temast eesti keele sõnavara ajaloo tunnustatud spetsialist, ta uuris põhjalikult laensõnade kihte ja sõnade etümoloogiaid. 1970. aastatel hakkas eesti keele kateeder Rätsepa

algatusel välja andma sõnavarauurimuste sarja „Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt” (7 artiklikogumikku aastatel 1972–1986).

Professorina ja kateedri juhatajana pööras Huno Rätsep suurt tähelepanu kraadiõppe arengule ja teadlaste koolitamisele. Tema juhendamisel on valminud mitmeid kandidaadi- ja doktoriväitekirju. Professor Rätsep pidas väga oluliseks õpetuse kvaliteeti, õppejõudude täienduskoolitust ja sidemeid välismaiste ülikoolide ja uurimiskeskustega. Tema ajal 1970–1980ndatel laienesid Tartu ülikooli keeleteadlaste rahvusvahelised kontaktid märgatavalt. Eesti keele kateedri õppejõud hakkasid lühemat või pikemat aega käima välismaa ülikoolides õpetamas ja uurimas.

Nüüdisaegne Tartu ülikool

Huno Rätsep jäi pensionile 1992, olles oma erialal viinud lõpule Eesti vabariigi taastamisega kaasnenud ülikooli organisatoorse ja struktuuri-reformi. Kateedrid nimetati taas õppetoolideks. Kolm aastat juhtis eesti keele õppetooli professori kohusetäitjana Reet Kasik (s 1946), kuni aastal 1995 valiti eesti keele professoriks Mati Erelt (s 1941). Mati Erelt on koos pikaajase üldkeeleteaduse professori Haldur Õimuga Huno Rätsepa esimesi õpilasi. Pärast ülikooli lõpetamist töötas Erelt Keele ja Kirjanduse Instituudi grammatikasektoris, viimased aastad sektorijuhatajana, ja oli neli aastat Helsingi ülikooli eesti keele külalisprofessor. Mati Erelt oli enne ülikooli tööle tulekut ka suure „Eesti keele grammatika” (1993–1995) töörühma juht ja peatoimetaja. Ta on kaitsnud Tartu ülikoolis kandidaadi- (1971) ja doktoriväitekirja (1981) eesti keele adjektiivisüntaksist, aga tema analüüsimeetod erineb ta õpetaja Huno Rätsepa meetodist. Kui Huno Rätsep oli eeskätt süsteemi kirjeldaja, siis Mati Erelt on keeletüpoloog.

Ereli-perioodil pöörati Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis erilist tähelepanu õppejõudude teadustööle ja uurimuste publitseerimisele. Tema initsiatiivil hakati välja andma teadustööde sarja „Eesti keele õppetooli toimetised”, mida 12 aasta jooksul ilmus kokku 30 köidet, nende hulgas nii üksikuurimusi kui ka artiklikogumikke. Õppetooli juhatajana on ta hoolitsenud selle eest, et uurimissuunad on mitmekesisestunud ja rahvusvahelised sidemed tugevnenud. On arendatud erinevaid uurimissuundi, korraldatud rahvusvahelisi konverentse ja käidud ise välismaal tööl, ennast täiendamas ja esinemas.

Kevadel 2006 jäi Mati Erelt pensionile ja tänapäeva eesti keele professoriks valiti 2007. aastast Helle Metslang (s 1950), kes samuti kuulub Huno Rätsepa õpilaste hulka. Pärast ülikooli lõpetamist töötas Helle Metslang Keele ja Kirjanduse Instituudi grammatikasektoris, seejärel Helsingi ülikooli eesti keele lektorina ning Tallinna pedagoogikaülikooli ja Helsingi ülikooli eesti keele professorina. Helle Metslang on kaitsnud kandidaativäitekirja Tartu ülikoolis 1978 eesti rahvalaulusüntaksist ja doktoriväitekirja Oulu ülikoolis 1994 eesti ja soome keele ajakategooriast.

Viimase 10 aasta jooksul on Tartu ülikoolis välja arendatud mitu rahvusvahelisel tasemel uurimissuunda. 1999. aastal loodi eriala teine professor – eesti keele ajaloo ja murrete professoriks valiti Karl Pajusalu (s 1963), kes oli peale ülikooli lõpetamist töötanud Keele ja Kirjanduse Instituudis, eesti keele lektorina Turu ülikoolis ja külalisprofessorina Helsingi ülikoolis. Pajusalu nimega on seotud sotsiolingvistika areng Tartu ülikoolis ja tänapäevase foneetikalabori rajamine. Ta on uurinud eriti eesti murrete muutumist ja nivelleerumist. Tema Turu ülikoolis kaitstud doktoriväitekirja lõunaeesti verbimorfoloogia dünaamikast (1996) käsitleb verbivormide kujunemist ja muutumist. Pajusalu juhendamisel on peale kasvanud uus murdeuurijate põlvkond, kaitstud mitu doktoriväitekirja ja pandud alus arvutipõhisele eesti murrete korpusele. Mõne aja kuulus eesti keele õppetooli koosseisu ka hilisem läänemeresoome keelte professor Tiit-Rein Viitso (s 1938), kelle olulisimad uurimused kuuluvad eesti keele fonoloogia ja morfoloogia valdkonda.

Viimase aastakümne tulemuslikumatest suundadest Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis on veel nimetamata vana kirjakeele uurimise töörühm (Küllli Habichti juhtimisel), suulise kõne uurimise töörühm (Tiit Hennoste juhtimisel) ja tekstianalüüsi töörühm (Reet Kasiku juhtimisel).

1989. aastal moodustati eesti keele kateedri baasil eraldi praktilise eesti keele kateeder (juhatajaks dotsent Jüri Valge), kuhu võeti õppima üliõpilasi, kellele eesti keel ei ole emakeel. Kateeder nimetati 1993 ümber eesti keele (võõrkeelena) õppetooliks. 1999. aastal valiti eriala professoriks Birute Klaas (s 1957), kes oli pärast ülikooli lõpetamist töötanud õppejõuna Tartu ülikoolis ja Helsingi ülikoolis ning hiljem Tartu ülikooli keelekeskuse juhatajana. Birute Klaas oli 1988 kaitsnud Tartus kandidaativäitekirja eesti ja leedu keele võrdlevast süntaksist. Eesti keele (võõrkeelena) õppetooli teadustegevuse

põhisuunad on kontrastiivsed ja tüpoloogilised uurimused, väliseesti keel ja kakskeelsuse temaatika, eesti keele võõrkeelena ja teise keelena õpetamise metoodika ja uurimused virtuaalõppe rakendamisest keeleõppes.

Teine eesti keele kateedrist välja kasvanud eriala on üldkeeleteadus. 1988 loodi eesti keele kateedri juurde eesti keele labor – uurimiskeskus, mille ülesandeks oli uurida arvutuslingvistikaga seotud teoreetilisi probleeme ning hakata looma eesti keele elektroonilisi tekstikorpusi. Labori teaduslikuks juhiks sai Haldur Õim (s 1942), kes oli kaitsnud Tartu ülikoolis generatiivsest semantikast kandidaadiväitekirja (1970) ja doktoriväitekirja (1983) ning saanud professori kutse 1985. Ta oli varem töötanud Tartu ülikoolis õppejõuna ja teadurina, Helsingi ülikooli eesti keele lektorina ja Saksamaal külalisprofessorina. Iseseisev üldkeeleteaduse õppetool asutati Tartu ülikoolis 1992 ja Haldur Õim valiti üldkeeleteaduse professoriks. Tema juhendamisel on Tartu ülikoolis arendatud eesti keele baasil arvutuslingvistika, tehisintellekti ja keeletehnoloogiaga seotud uurimissuundi: eesmärgiks eesti keele arvutitöötlus ja arvutikorpuste loomine. Töö on suures osas rakenduslik ja arvutuslingvistika töörühmas on nii matemaatikuid, tehnikateadlasi kui ka lingviste. Suur osa tööst toimub rahvusvaheliste ja Eesti teadusorganisatsioonide toetatavate projektide raames. Professor Õim jäi pensionile 2007 ja üldkeeleteaduse professoriks valiti Renate Pajusalu (s 1963), kes oli pärast ülikooli lõpetamist töötanud eesti keele kateedris õppejõuna ja kaitsnud 1999 doktoriväitekirja eesti keele deiktikutest. Tema juhendamisel on viimastel aastatel edukalt arendatud kognitiivse semantikaga ja pragmaatikaga seotud uurimissuundi.

Semantikaprobleemidega tegeleb ka 2006. aastast Tartu ülikooli antropoloogilise ja etnolingvistika professoriks nimetatud Urmas Sutrop (s 1956). Eesti keele õpetamise probleemidega tegeleb 2008. aastal eesti keele didaktika professoriks nimetatud Martin Ehala (s 1963). Struktuuriliselt moodustavad kõik nimetatud professuurid koos fenomenoloogilise osakonnaga ühe struktuuriüksuse – Tartu ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi. Uuel iseseisvusajal on Tartu ülikoolis kaitsnud 24 eesti keele alast ja 13 üldkeeleteaduse alast doktoriväitekirja.

Soovitusi edasilugemiseks

200 aastat eesti keele ülikooliõpet. Tartu: TÜ Kirjastus 2003.